

**ПИЛИП МОРАЧЕВСЬКИЙ,
ПИСЬМЕННИК, ПЕДАГОГ,
ФІЛОЛОГ, ПЕРШИЙ
ПЕРЕКЛАДАЧ НОВОГО
ЗАВІТУ ТА ПСАСТИРЯ
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ
(до 210-ї річниці від дня народження)**

УДК 929:930.2 Морачевський

Тетяна КОТЕНКО

*Бо у писанні сказано: "отъ, кладу у Сионі
камень краєугольний, збранный, дорогой: и
хто увірує у ёго, соромитись не буде".*

*Такъ вінъ для васъ, вірующих, є скарбъ, а
для невірующихъ – "камень, занедбаний
будователями, але ставший у голову угла",
камень на котрий спотикаютьця, камень
искушення. На ёго жъ то и спотикаютьця
вони, супротивляючись слову,
нащо вони и призначені.*

1 Петр. 2:6–8

(пер. П. Морачевського)

Згідно з Постановою Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році», поряд з ювілеями таких видатних особистостей як П. Могила, О. Кониський, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, на державному рівні урочисто відзначається 210-та річниця від дня народження П. Морачевського (1806–1879), письменника, педагога, філолога, першого перекладача Нового Завіту українською мовою.

Його ім'ям названо вулиці Чернігова, Ніжина, Сум, Очакова, сіл Шестовиця і Шняківка Чернігівської області. На увічнення пам'яті у 2006 р., біля Церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці, що нині відбудовується у Шняківці, на умовному місці поховання П. Морачевського, встановлено великий

Стаття присвячена 210 річниці від дня народження Пилипа Семеновича Морачевського (1806–1879), який увійшов до історії української духовної культури як перший перекладач книг Нового Завіту та Псалтиря новоукраїнською літературною мовою середини ХІХ ст.

Ключові слова: *Пилип Морачевський, біографія, педагогічна діяльність, літературна діяльність, рукопис, переклад книг Нового Завіту та Псалтиря.*

Tetyana KOTENKO

*PYLYP MORACHEVSKY, WRITER,
TEACHER, PHILOLOGIST,
THE FIRST TRANSLATOR
OF NEW TESTAMENT AND
PSALTER INTO UKRAINIAN
(to the 210th years anniversary)*

The article discusses the life and creative activity of Philip Semenovich Morachevsky (1806 –1879), which entered history of the Ukrainian culture as the first translator of books of New Testament and Psalter into the new Ukrainian literary language of the middle of XIX century. The research is based on the newly found archived documents.

Key words: *P. Morachevsky, biography, pedagogical activity, literary activity, manuscript, verse, poem, translating of texts of Saint Letter.*

дубовий хрест. До 200-ліття від дня народження в селі Шестовиця, де народився поет і де минули його дитячі роки, на будинку Шестовицької сільської ради відкрито і

освячено меморіальну дошку.

В історію національного відродження П. Морачевський увійшов як культурний діяч – перший перекладач на новоукраїнську літературну мову XIX ст. Нового Завіту та Псалтиря, як філолог, лінгвіст-науковець – автор одного з перших словників української мови, як поет, письменник, драматург – автор поеми-епопеї «Чумаки, або Україна з 1768 року», «До чумака, або війна янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках» та інших поетичних творів.

П. Морачевський належав до покоління перших українофілів-романтиків І. Котляревського, Г. Квітки, П. Гулака-Артемовського – творців нової української літератури, які прийшли на зміну староукраїнському слобожансько-лівобережному панству козацько-старшинської ідеології. Покоління романтиків етнографічного етапу українського руху цікавилось передусім українським фольклором, намагалося кодифікувати (упорядкувати) мову. Переклад Біблії вкладався в канон діяльності представників етнографічного українства. Це покоління романтиків перетнулося в часі з генерацією Кирило-Мефодіївців – Т. Шевченко, М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, що стала наступною за ними генерацією українських діячів.

Морачевський підтримував ділові та дружні стосунки з Ісидором (Нікольським), митрополитом Санкт-Петербурзьким і Новгородським, Серапіоном (Маєвським), єпископом Новгород-Сіверським, вікарієм Чернігівським, І. Срезневським, І. Росковшенко, О. Бодянським, М. Погодіним, Д. Мордовцевим, Д. Запарою; родинні – з І. Кулжинським, П. Огієвським-Охоцьким. Серед його учнів – Л. Глібов, О. Кониський, М. Бабич (актор, драматург, театральний діяч) та багатьма іншими.

П. Морачевський був одним з найпотужніших представників першого модерного наукового гурту української науки Харківського університету за внеском у скарбницю української культури. Найвидатніші з поетів-романтиків: І. Срезневський, І. Росковшенко, О. Шпигоцький, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Петренко – вважаються засновниками нового літературного напрямку – українського романтизму, що був як глибоко національним, так і вписаним у

загальноєвропейський контекст розвитку романтичної літератури та став важливим етапом розвитку національної самосвідомості, значною мірою посприявши становленню української літературної мови та національної літератури. У 1831 р. П. Морачевський друкується на сторінках «Українського альманаха» в Харкові, де в той час починали свій літературний шлях Є. Гребінка та О. Афанасьєв-Чужбинський.

Значна та різноманітна літературна та наукова спадщина Морачевського збереглася лише частково і представлена здебільшого у рукописах, оскільки переважно не опублікована. Зокрема, автографи довгий час зберігалися у родині та у нащадків (доля більшості невідома). Окремі твори та роботи зберігаються у книгосховищах України та Росії.

Писав Пилип Семенович російською та українською мовами. Володів також грецькою, латинською, німецькою, польською, французькою та церковнослов'янською. Підписувався літературним псевдонімом «Филимон Галузенко» (або «Хвилимон Галузенко») чи криптонімом «Ф. М.».

Україномовна творча діяльність П. Морачевського у Російській імперії була під неофіційною заборонаю до початку ХХ ст. Його переклад Святого Письма не тільки передував забороні українського слова, але й спричинився до підготовки відповідного циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 р. Не була його творчість широковідомою й у ХХ ст. Тільки зі здобуттям Україною незалежності, ім'я П. Морачевського повертається з небуття.

В українській біографістиці та історіографії постаті П. Морачевського, його життю, творчості, науковій і літературній діяльності присвячено статті [2; 35; 52 та ін.] і ряд монографічних студій: М. Комарова «П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову» (1913) [21]; Б. Шевеліва «“Чумаки” Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми» (1930) [51, с. 17–106]; М. Малюка «Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова» (1993; перевидання 2006) [24, с. 55–74; 25, с. 3–32]; Г. В. Самойленко «Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач» (1999) [40] та «Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника)» (2006, перевидання попередньої студії з текстовими та ілюстративними доповненнями) [41]; П. Хропка та Ф. Кейди «Пилип Морачевський. Твори» (2001) [34]. Проте, наявні у цих студіях біографічні відомості є неповними та не завжди точними. Дослідники переважно користувалися роз-

відкою В. П. Науменка «Ф. Морачевский и его литературная деятельность» (1902) [35] та короткими біографічними даними з роботи Б. Шевеліва (1930), котрі були надані дослідникові онукою Морачевського О. П. Дроздовою та виявлені ним за архівними документами. Достовірними джерелами є також формулярний список та атестат П. С. Морачевського 1857 та 1860 рр., уведені до наукового обігу Г. В. Самойленком (1999) [40, с. 15–17, дод. 1; с. 74–76, дод. 9]. Спираючись на історіографічні джерела і нововиявлені архівні документи, нами проведено дослідження біографії П. Морачевського, притримуючись хронології, що дасть можливість простежити процес розвитку та становлення визначної особистості української духовної культури.

Пилип Семенович Морачевський народився 14 (26 н. ст.) листопада 1806 р. у день пам'яті Святого Апостола Пилипа, у дворянській родині в селі Шостовиця, Чернігівської губернії і повіту (тепер с. Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл.) [18, с. 713]. Його батько, Семен Григорович Морачевський, служив губернським секретарем. Брав участь у Вітчизняній війні 1812 р., помер в ополченні. Дід, Григорій Іванович Морачевський був десятоначальником священиком¹. Рано залишившись без батька, Пилип виховувався матір'ю, Олександрою Максимівною, уродженою Галузевською, та дідом, «військовим товаришем»² Максимом Семеновичем Галузевським (Галузою)³. Початкову освіту отримав удома в Шестовиці «в чарівному селі, або краще сказати – на прекрасному хуторі, у колі поважної родини...».

1 серпня 1816 р. П. Морачевський вступив до 1-го класу нижчого відділення Чернігівського повітового училища, яке в 1805 р. було відкрите за пропозицією Харківського університету. Закінчивши училище 1820 р., за результатами іспитів 1 серпня цього ж року юнак був переведений до Чернігівської гімназії, яку успішно закінчив 27 червня 1825 р і одержав «по-

¹ Десятоначальник священик – (благочинний), церковно-адміністративна посада. Засновувати цю посаду пропонувалося Духовним правлінням і духовенству; обирати в Десятоначальники слід таких священиків, «які б були тверезого життя і до провадження справ духовних та інших громадських могли бути справними». Десятоначальник був своєрідною проміжною ланкою між Духовним правлінням і приходом і контролював до 10 церков.

² Військові товариші – привілейована частина козацтва в Гетьманщині 2-ї половини XVII та у XVIII століттях, яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини та мала значний вплив на військові й державні справи. Головний обов'язк – військова служба за власний кошт. Їх брали у військові походи, під час яких вони командували сотнями, відали артилерією, боеприпасами тощо.

³ Що засвідчує родовід письменника з козацької старшини.

хвальний лист і книгу» а також атестат про закінчення гімназії. За відмінні успіхи його ім'я та прізвище було віднесено до розряду учнів, які відзначилися в усіх науках, роблять честь гімназії та служать прикладом для учнів. Саме в гімназійні роки майбутній поет почав писати вірші.

У 1825 р. П. Морачевський вступив до фізико-математичного відділення Імператорського Харківського університету. Його професійна літературна діяльність розпочалась в студентські роки. У 1825 р. він вперше друкує свій вірш російською мовою «Вечер (Элегия)» в «Украинском журнале», одним із засновників якого був П. Гулак-Артемовський [29, с. 361–363].

Підтримку та заохочення в педагогічній і письменницькій діяльності йому надавав І. Кулжинський⁴, його брат⁵ і товариш, який ввів юнака до кола української творчої інтелігенції та сприяв у публікуванні його поезій, зокрема в «Украинском журнале» та «Украинском альманахе». І. Кулжинському належала одна з перших літературно-критичних розвідок «Некоторые замечания касательно истории и характера малорусской поэзии» [23], в якій він високо оцінив творчість тогочасних українських письменників від Г. Сковороди до І. Котляревського та здійснив спробу аналізу українських народних пісень (в дусі романтичного світобачення). У своїй статті І. Кулжинський відзначає високі естетичні достоїнства української мови, її самобутність та засвідчує риси історичного підходу до розуміння українського національного характеру та народної поезії, що отримало свій подальший розвиток у творчості І. Срезневського, М. Костомарова, П. Куліша та ін. Проте, з кінця 50-х рр. він поступово займає реакційну позицію щодо української мови та літератури, тоді як П. Морачевський стає на шлях українського просвітництва.

1828 р. Морачевський закінчує навчання у Харківському університеті зі ступенем дійсного студента і, склавши екзамен в іспитовому комітеті Харківського університету, для одержання звання вчителя математики, 4 вересня 1829 р. поступає на службу викладачем математики до Сумського повітового училища, в якому працює до осені 1832 р.

Як у Харкові, так і в Сумах, Морачевський здобув репутацію поета і таланту. Коли І. Срезневський задумав видання «Украинского Альманаха», повідомляється на сторінках харківської газе-

⁴ І. Г. Кулжинський (1803–1884) – відомий на той час російський і український письменник (вірші, повісті, романи, історичні розвідки), літературознавець, етнограф, педагог, історик. Учитель Миколи Гоголя. [6, с. 99].

⁵ Вірогідно, двоюрідний брат [11, с. 2].

ти «Южный край», вірші Морачевського, цілком гладкі і не без таланту, виявилися для нього дуже доречні. «Украинский Альманах», дозволений цензурою в 1830 р., вийшов у світ на початку 1831 р. Тут було вміщено три вірші Морачевського: «Первое мая», «Монастырь», і «Дорога» [32]. І. Срезневський планує видати другу книжку «Украинского альманаха» і з метою «роздобути що-небудь» для «Альманаха» І. Росковшенко знайомиться з П. Морачевським і відвідує його в Сумах. Морачевський пише нові поетичні твори «Ночь», «Акростих», «Мечты», «Стансы», дві елегії і відсилає їх І. Кулжинському з проханням посприяти їх публікації. Однак через брак коштів наступні випуски альманаху не вийшли у світ і вірші не були надруковані в альманасі, а з'явилися лише у газеті «Южный край» у 1899 р. [11].

У сумський період його літературна творчість жанрово розширюється. Він пише свою першу комедію у віршах на три дії «Сумская причудница» (створена влітку 1831 р. під час відпустки у родовому маєтку в с. Шостовиці на Чернігівщині) [11]. Невідомо чи ставили цю п'єсу на сцені, та за старою традицією комедія поширювалася в рукописних копіях серед його прихильників і користувалися великим успіхом.

В Сумському училищі захоплено знайомився з віршами відомого українського поета-романтика його учень М. Бабич. Найсильніше враження отримав він від комедії «Сумская причудница», що послужило поштовхом до зацікавлення його театральною справою. Прищепив П. Морачевський своєму учневі й любов до рідного слова, до історії краю, культури свого народу. В подальшому Бабич – український драматург, актор, збирає театральну трупу і засновує перший професійний сумський театр. Його підтримують передові громадяни Сум – доглядач повітового училища Андреев, повітовий суддя Селецький, інші, на котрих, як і на Бабича, свого часу мала визначальний вплив творчість П. Морачевського, яка в Сумах сприймалася із захватом. Ще в 1910-х Н. Онацький⁶ бачив на квартирах сумчан той «Український альманах» з автографом Морачевського – його берегли як дорого реліквію.

У 1832 р. П. Морачевський складає в іспитовому комітеті Харківського університету екзамен для одержання звання вчителя гімназії російської словесності. 6 серпня того ж року [8, с. 300]

⁶ Никанор Онацький (1875–1937) – живописець, поет, мистецтвознавець, громадський діяч. Народився в с. Хоменкове Липоводолинського р-ну. Організатор та директор Сумського художнього музею. Розстріляний у 1937 році. Його ім'ям і названо Сумський художній музей.

його офіційно призначено на посаду молодшого вчителя російської мови та географії в нову Луцьку гімназію, відкриття якої було заплановано на грудень місяць. На посаду директора гімназії був призначений І. Кулжинський. Обое приїхали разом до Луцька й приступили до роботи в гімназії 7 жовтня. П. Морачевський бере активну участь у відкритті гімназії та в підготовці навчально-виховного процесу: стає членом педагогічної ради, з 22 листопада 1832 р. до 30 травня 1833 р. – секретарем ради та письмоводителем гімназії.

Серед його літературного доробку луцького періоду більш відомою є російськомовна віршована п'єса «Чудаки. Несколько комических сцен» (1834, автограф зберігається в ІР НБУВ [14]), присвячена директорів Луцької гімназії І. Кулжинському, який відігравав на той час значну роль у становленні Морачевського як педагога та письменника.

На думку Г. Самойленка, п'єси «Чудаки» та «Сумская причудница» та поезія раннього періоду творчості П. Морачевського, говорять про те, що йшов пошук нових прийомів, але в традиціях того часу (наслідування О. Пушкіну, М. Лермонтову, О. Грибоедову) [40, с. 6].

Наприкінці 1834 р. П. С. Морачевський одружився із Ганною Яківною Митькевич, із роду чернігівських дворян. А 16 лютого 1835 р. був переведений до Кам'янець-Подільської гімназії на посаду старшого вчителя логіки і російської словесності. За розпорядженням училищного комітету, займався створенням фундаментальної бібліотеки при гімназії, а з початку 1836 р. виконував обов'язки бібліотекаря та піклувався про наповнення бібліотечного фонду, спрямувавши свою діяльність від кількісного відбору літератури до її якісного складу. «Гімназія ні в яких книжках і навчальних посібниках немає особливої нестачі, зауважував завідувач бібліотекою Морачевський, хоча збагачувати бібліотеку кращими новітніми творами російської вченості і словесності вельми корисно». У 1840 р. складає інвентарний список книг, які знаходилися в бібліотеці [19, с. 22, 24, 26]. Як вчитель словесності, з надзвичайною дбайливістю керує учнями в написанні творів, з яких складає збірку у п'яти книгах під назвою «Досвіди творів і перекладів у віршах і прозі учнів Кам'янець-Подільської гімназії». За словами Морачевського, ці Досвіди «зібрані на пам'ять про перші спроби і успіхи учнів наших з російської словесності». У лютому 1840 р. року збірник був відправлений до редакції журналу Міністерства народної освіти з метою публікації кращих учнівських творів.

З 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1840 р. та з 16 травня 1841 р. до 20 грудня 1842 р. П. Морачевський виконує обов'язки інспектора гімназії, потім призначається на посаду інспектора, на якій працює до 27 квітня 1849 р. З 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1843 р. стає членом тимчасової комісії для будівництва приміщення Кам'янець-Подільської гімназії. 9 січня 1843 р. призначається колезьким асесором, а 25 вересня 1844 р. – надвірним радником. З 11 вересня по 12 жовтня 1848 р. управляє дирекцією училищ Подільської губернії.

У 1841–1842 рр. написав підручник для навчальних закладів «История Русской Словесности» у трьох томах (доля невідома). Як викладач, він в повній мірі відчуває усі труднощі навчального процесу: учителям бракує посібників у підготовці лекцій, особливо з історії словесності, а саме у пошуку зразків з творів письменників давніх і середніх часів, учням – складно конспектувати великий обсяг цих матеріалів. У своєму листі до Попечителя Київського учбового округу від 18 лютого 1841 р. Морачевський пише, що російська словесність, від початку утворення свого аж до наших часів, являє неозоре, майже безмежне поле, засіяне численними та різноманітними скарбами, в яких відбився дух і характер славного, доброго, вірного, відданого... Вірі предків своїх народу руського. Та скарби ці неоцінені ще критикою, не приведені в належну систему... Він намагається зібрати з усіх існуючих на той час напрацювань і джерел найкращі матеріали для історії руської словесності і підібрати зразки творів, що показують особливості творчості кожного письменника, і таким чином складає Історію Руської словесності в трьох томах. «У подачі матеріалу, у поділі на періоди, відповідно поступовому розвитку і різним напрямкам словесності Руської від найдавніших до теперішніх часів, - продовжує у наступному листі від 11 квітня 1842 р. П. Морачевський, - я намагався узгоджуватися з Програмою, складеною для Гімназій, або, краще сказати, з подачею Професора Максимовича, яка здається, природніше всіх інших» [49]. Але перше відділення філософського факультету, розглянувши Історію Російської Словесності Морачевського, доповідає Раді Університету Св. Володимира про своє рішення: «твір не має таких переваг, які б давали йому право бути введеним для керівництва при викладанні російської словесності в навчальних закладах Київського навчального округу».

У 1848 р. Морачевський розпочинає роботу над створенням ліро-епічної поеми «Чумаки, або смутні часи України. Поема въ шістьохъ пісняхъ, співана свідкомъ тихъ часівъ столітнімъ

чумакомъ Іваномъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ, у 1848 року, а списана Хвилімономъ Галузенкомъ» [15]. Патріотична поема пройнята пафосом національно-визвольної боротьби: в основу сюжету увійшли історичні події в Україні з кін. XVI ст. – до першої пол. XIX ст., в центрі уваги – період Коліївщини 1768 р. У Кам'янці-Подільському було написано три пісні, подальша робота над поемою продовжувалася у Ніжині [36, арк. 19 а–20 а.].

У 1849 р. він переїздить із сім'єю до м. Ніжина. У своїй прощальній промові на урочистому акті Кам'янець-Подільської гімназії на тему «О первоначальном родительском воспитании детей», Морачевський, як педагог-вихователь, розмірковує над причинами незадовільної поведінки дітей в навчальних закладах і вказує на важливість родинного виховання.

Із 27 квітня 1849 р. до відставки 1859 р. П. Морачевський працює інспектором Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії [48, с. 290–291]⁷. 9 серпня 1850 р. був проведений у колезькі радники.

13 березня 1851 р. П. Морачевський із нащадками зараховується Указом Сенату № 1853 до складу дворян Чернігівської губернії. Його дід, Григорій Іванович Морачевський, отримав підтвердження дворянства 21 квітня 1785 р. Жалувана грамота на дворянство, якою весь рід Морачевських був прирівняний у правах до російських дворян⁸, видана 10 січня 1788 р.

П. С. Морачевський був щасливий у шлюбі, мав п'ятеро дітей⁹. У родині були дуже теплі стосунки, про що свідчать листи батька до дітей (1876, 1878 рр.), копії яких зберігаються в ІР НБУВ [17].

Ніжинський період став найвагомішим і найбільш плідним у творчій діяльності Пилипа Семеновича. У 1849 р. він завершив роботу над україномовною поемою «Чумаки, або Україна з 1768 року», а 1850 р. (як засвідчують «Выписки и копии писем из частной коллекции И. И. Срезневского, сделанные

⁷ Досягнувши пенсійного віку, П. С. Морачевський не був звільнений зі служби у 1855 р., а, з урахуванням його заслуг, був залишений наказом Міністра народної освіти на посаді інспектора Ніжинського ліцею та гімназії ще на п'ять років із призначенням пенсії за вислугою по учбовій частині 25 років. 21 грудня 1859 р. П. С. Морачевський звільнився зі служби й отримав пенсію в повний оклад за вислугою по учбовій частині 30 років.

⁸ Грамота зберігається в нащадка роду Морачевських – Андрія Георгієвича Морачевського (заслужений діяч науки і техніки Російської Федерації, професор, доктор технічних наук, лауреат Державної премії України, мешкає з родиною в Санкт-Петербурзі). Висловлюємо щирю подяку за люб'язно надану копію грамоти.

⁹ Анастасія (23.08.1835), Віталій (22.04.1838), Олександр (13.08.1840), Ольга (06.02.1842) та Миколай (03.12.1843).

В. И. Срезневским, 24. VIII. 1898 г., СПб) надіслав листа та текст твору до І. Срезневського (26 листопада 1850 р., м. Ніжин) із проханням прорецензувати його та допомогти видати [36, арк. 19 а – 20 а]. У 1852 р. підготував рукописний макет поеми у двох книгах із десятима ілюстраціями, над якими працювали В. Тренін, Х. Соломович та М. Затиркевич і на яких проставлена ця дата [42, с. 31, № 238–239; 50], проте на той час твір не був виданий. Лише у 1861 р. автор вперше публікує вірш із передмови до поеми під назвою «На Україну» у першому числі першого українського суспільно-політичного і літературно-мистецького часопису в Російській імперії «Основа» [3, с. 91–93]. А у 1864 р. Морачевський видає вступну частину з поеми «Замість Передмови» та дві перші пісні (текст значно скорочений цензором) [4]. Подальше друкування тексту було зупинене у зв'язку з дією Валуєвського циркуляра. Повністю поема опублікована лише у 1930 р. Б. Шевелівим [51, с. 37–106].

На думку критиків, «Чумаки» – найвагоміший літературний твір П. Морачевського, в якому автор виступив не лише як письменник, а й як дослідник, історик-книгознавець. Поема створена під впливом «Гайдамаків» Т. Шевченка, в часи переслідування української культури: після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, арешту й заслання М. Костомарова, П. Куліша, віддання у солдати Т. Шевченка. Морачевський використовує історичні джерела, що свідчить про його джерелознавчий і книгознавчий підхід до справи: історичні студії Д. Бантиша-Каменського «История Малой России» (1822); М. Маркевича «История Малороссии» (1842); Г. Кониського (?) «История Русов или Малой России» (1846); А. Скальковського «История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского» (1841). Таким чином, «Чумаки, або Україна з 1768 року» П. Морачевського є літературною історичною хронікою, створеною автором у дусі тогочасного українського романтизму в сприйнятті історичних подій доби козаччини, широко користуючись історіографічними, передусім українськими, студіями першої половини ХІХ ст.

Високу оцінку поемі дав свого часу В. Науменко у роботі «Хто такий був український писатель Хвилимон Галузенко?» (1916, автограф зберігається у фондах ІР НБУВ), вказавши, що автор – людина «таланту немалого» [13, с. 7]. Простежують дослідники також книгознавчий підхід при написанні поеми, яка є водночас літературною історичною хронікою, створеною за історіографічними студіями першої половини ХІХ ст. [1; 22; 26; 43].

У ніжинський період своєї творчої діяльності П. Морачевський також задумав роботу по укладанню словника української мови, який він кваліфікував як свій «Первый Опытъ Малорусскаго словаря» (доля невідома) [2]. У 1853 р. він надсилає до Другого відділення Імператорської академії наук матеріал двох перших літер словника (обсягом 289 стор.) та невеличкий твір українською мовою під назвою «Світъ» (Українські Сонети), з поясненням кожного слова, з чого й розпочинає свою роботу над словником, що (як засвідчує справа «О рассмотрении начала составляемого г. Морачевским «Опыта малорусскаго словаря», 1853) [44, с. 269–270; 9, с. 269–270] вже була розглянута Київським цензурним комітетом. Рецензував поданий П. Морачевським матеріал словника І. Срезневський [10, с. 306–307].

У 1854 р. Морачевський публікує декілька патріотичних віршів [28, с. 233–234; 31, с. 1], а у 1855–1856 рр. – поетичний цикл, присвячений героїзму та мужності севастопольців та їхнім родинам у роки Кримської війни: «До чумака, або война янглохранцузо-турецька у 1853 і 54 роках», у 5-ти книгах. [30]. Цикл був виданий автором «В пользу раненых и семейств убитых героев, защитников Севастополя». Сам Морачевський цінував свій твір не так за художньо-поетичні якості, як за патріотичну мету, з якою було видано ці послання. Він з гордістю дарував це видання І. Срезневському, Й. Бодянському, М. Погодіну, бібліотекам: Академії наук Санкт-Петербурга, Київського університету Св. Володимира, бібліотеці Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії та ін.

П. Морачевський був визнаним фахівцем з стародавньої історії України та нумізматики, мав власну колекцією монет і дуже пишався нею. В своєму листі до О. Бодянського від 28 квітня 1857 р. з міста Ніжина [12, арк. 184–185] П. Морачевський, повідомляє, що за дорученням графа С. Строганова, ідентифікує неопізнану монету, знайдену у 1852 р. в Ніжині. У своєму листі Морачевський подає детальний опис досліджуваної ним стародавньої руської монети (дату карбування, вагу, з якого матеріалу зроблена, опис аверсу монети) і підтверджує її автентичність. В листі також згадується київський нумізмат Г. Волошинський, якому належить опис 30-ти подібних монет, переданих Київському Університету. Морачевський спростовує як думку барона Шодуара про відсутність карбування монет на території Київської Русі до навали Золотої Орди, так і думку С. Строганова що знахідка – це жетон або медаль! Морачевський, розмірковуючи над походженням монети, наводить приклади: з

стародавніх літописів за часів Володимира Мономаха, з спогадів Карамзіна, графа Мусіна-Пушкіна. І після детального дослідження доводить, що знайдений в Ніжині скарб – це срібляники, що використовувались на Русі під час правління “п’яти великих князів наших: Володимира Святославовича, Ярослава Володимировича, Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха і Георгія (ймовірно, Юрія Володимировича Долгорукова)”. Наполягає на тому, що це саме срібні монети, а не медалі і що це срібляники саме Київської Русі, а не в Болгарські, Сербські або Галицькі. Таким чином, у листі подається ґрунтовна розвідка з історії нумізматичної спадщини Київської держави як важливої пам’ятки її політичної та економічної історії, духовно-релігійного життя, культури, мови та письма.

У 1858 р. Пилип Морачевський присвятив дочці Ользі нову російськомовну поему в 2-х частинах «Мечты и планы», що містила біографічний матеріал. На жаль, твір не був опублікований.

У 30-х рр. ХХ ст. рукопис зберігався у Чернігові в онуки Морачевського від дочки Ольги О. П. Дроздової [51, с. 36]. Нині місце його знаходження невідоме.

За сумлінну службу П. С. Морачевський постійно відзначався подяками із грошовими винагородами, грамотами, знаками відзнаки (за 15, 20 та 25 років роботи). У 1856 р. був нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеня та отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці, встановлену на пам’ять про Кримську війну 1853–1856 рр.

Після відставки 1859 р. П. Морачевський залишається на деякий час жити із родиною в Ніжині, оскільки двоє молодших синів ще продовжують тут навчання. У цьому році йому ще належала батьківська садиба у селі Шостовиця – дерев’яний будинок із садом і городом, землі сінокісної та лісу 100 десятин і 5 кріпаків.

Як свідчить лист до І. Срезневського від 18 грудня 1862 р. П. Морачевський у 1861 р. оселився у зятя (С. Кобеляцького), чоловіка своєї старшої дочки Анастасії у селі Шнаківка Ніжинського повіту (тепер с. Шняківка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). [36, арк. 23 а – 26 а]. У селі не було церкви. За ініціативою та сприянням П. Морачевського було розпочато її будівництво. Закладка храму здійснена за благословенням Преосвященного Філарета Чернігівського 9 червня 1863 р. благочинним священиком Ніжинської Преображенської церкви П. Огієвським-Охоцьким, братом П. Морачевського. За браком коштів будівництво тривало більше десяти років. П. Мо-

рачевський опікувався збором коштів для будівництва, робив і власні грошові внески. 3 лютого 1874 р. церква Введення у храм Пресвятої Богородиці урочисто була освячена Преосвященним Серапіоном (Маєвським), єпископом Новгород-Сіверським, вікарієм Чернігівським. На честь освячення церкви відбувся святковий обід у будинку, де мешкав П. Морачевський з донькою та онуками. Він висловив подяку всім, хто брав участь у цій святій загальній справі, а єпископ Серапіон (Маєвський) відзначив Морачевського як будівничого цього храму. На початку 1875 р. П. Морачевський написав і опублікував історичний нарис «Сооружение и освящение церкви в деревне Шнаковке» [33].

У 1859 р. написав російською мовою роман у віршах «Год вперед, если не шесть лет. Современный роман в письмах», частина 1. Роман не був опублікований. У 30-х рр. ХХ ст. він ще зберігався у Чернігові в онуки Морачевського О. П. Дроздової [51, с. 36]. Подальша доля рукопису невідома.

Після 30-ти років безперервної праці на ниві просвітництва П. Морачевський звільняється 21 грудня 1859 р. зі служби. Він отримує можливість цілком присвятити себе перекладацькій та письменницькій справі, оскільки свідомо розумів, що будучи чиновником освітнього відомства Російської імперії, він не в змозі був здійснювати цю роботу. Переклад Морачевського свідчив про можливість, не допускаючи вільного перекладу богослужбового тексту, застосовувати норми тогочасної народної мови для творів найвищого культурного значення та зберігати при цьому канонічність текстів Святого Письма. Задля цього він порівнює церковнослов'янський текст з текстом руським, латинським, німецьким, французьким і польським. П. Житецький писав, що П. Морачевський усі зусилля спрямував на те, щоб, не відступаючи від смислу слов'янського тексту, внести до перекладу психологічну тканину малоруського мовлення та властиві йому звороти [7, с. 39].

Протягом 1860–1865 рр. П. Морачевським були перекладені: Євангеліє (1860), Діяння святих апостолів (кін. 1861–поч. 1862), Послання святих апостолів (1863–1864), Апокаліпсис (1864) і Псалтир (кін. 1864–квітень 1865). Перекладач протягом декількох років працював над удосконаленням текстів: Євангеліє мало декілька авторських редакцій перекладу – 1861 р. та 1864 р.; Діяння святих апостолів – редакцію 1864 р. [5]. У 1864 р. був завершений також переклад Послань святих апостолів, над якими Пилип Морачевський періодично працював раніше.

На початку 1861 р. П. Морачевський надіслав до часопису «Основа» твір «Максим Галуза», за що мав подяку від редакції [37, с. 77]. Доля рукопису невідома, бо текст не був опублікований, оскільки журнал виходив лише до жовтня 1862 р.

У 1862 р. П. Морачевський написав підручник «Священної історії» для шкіл і народного читання У листі до І. Срезневського від 18 грудня 1862 р. він писав, що за текстами Старого Завіту послідовно укладає «Священну історію для читання і науки нашому людові українському» та що це буде та сама Біблія, тільки скорочена. Просив розглянути текст і посприяти у виданні [36, арк. 23 а –26 а] (доля невідома).

П. Морачевський намагався опублікувати зроблені ним переклади Святого Письма та укладений підручник «Священної історії», не зважаючи на те, що йому 14 жовтня 1860 р., через митрополита Петербурзького та Новгородського Ісидора (Нікольського), якого він просив посприяти у виданні перекладу Євангелія, було передано думку Святійшого Синоду про те, що ні його переклад, ні будь-чий інший не можуть бути дозволені до друку. Проте, перекладач не полишив намірів опублікувати Євангеліє, маючи тверде переконання, що український православний народ повинен мати Біблію своєю мовою. Тому наприкінці 1861 р. звернувся за підтримкою та сприянням у цій справі до вчених Імператорської академії наук, представивши на їхній розгляд повний текст перекладу Євангелія. Як засвідчує «Мнение Академии Наук о переводе Евангелия на украинский язык (Из отчета Академии наук за 1862–3 г. Рефераты гг. Срезневского, Востокова и Никитенко)», копія якого зберігається в ІР НБУВ, П. Морачевський отримав високу оцінку своєї праці від академіків О. Востокова, О. Нікітенка й І. Срезневського, знавців української мови, які розглянули її з філологічного та морально-релігійного аспектів і дійшли висновку, що перекладач блискуче виконав своє завдання. Академія наук працю П. Морачевського передала до Св. Синоду Російської православної Церкви для розгляду її з теологічного погляду та надання дозволу для опублікування [16; 35, с. 475–476].

Не зважаючи на схвальні відгуки філологів і богословів, Св. Синод зволікав із наданням дозволу у зв'язку з розгортанням у Російській імперії антиукраїнських настроїв, які згодом спричинили появу Валуєвського циркуляра щодо друкування книг українською мовою [27, с. 50; 39]: 18 липня 1863 р. з'явилося таємне розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друку будь-яких релігійних і навчальних книг українською мовою [46].

Основною причиною появи Валуєвського циркуляра стало українське національно-культурне відродження кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст., що репрезентувалося передусім набуттям українською мовою поліфункційності, виходом її у високу літературу, науку, законодавство, публіцистику і, особливо – церкву. Україномовні переклади П. Морачевським Нового Завіту та Псалтиря також стали поштовхом до появи Валуєвського циркуляра. У церковній сфері цей циркуляр став законом на підставі спеціальної постанови 1863 р. за № 2156 під назвою «Указ Синода духовним цензурним комітетам», що діяв до початку XX ст. Духовна цензура не повинна була допускати до друку жодного рукопису релігійного змісту українською мовою, будь-чого, що мало хоч якийсь стосунок до релігії та церкви. Згідно цієї постанови, негайно було призупинено обговорення питання про переклад Нового Завіту П. Морачевським [45; 46; 47, с. 34]. Отже, основна причина заборони публікації перекладів Св. Письма П. Морачевського – політична.

У 1864 р. повний переклад Нового Завіту та у 1865 р. – Псалтиря були передані П. Морачевським на тимчасове зберігання до бібліотеки Імператорської Академії наук, поки не з'явиться можливість їх опублікувати.

Але рукописний фонд Бібліотеки Імператорської Академії наук не надійшов автограф перекладу П. Морачевського Нового Завіту в двох книгах, котрий був висланий перекладачем в Академію в 1864 р. і переданий до бібліотеки в 1865 р. на тимчасове зберігання. Він довгий час – 150 років знаходився у складі бібліотеки О. Нікітенка і виявлений тільки зараз у Відділі рукописів і книжкових пам'яток Наукової бібліотеки Томського державного університету. Завдяки цьому засвідчено, що П. Морачевським до Академії на зберігання дійсно був направлений повний переклад Нового Завіту, в остаточному варіанті 1864 р. (авторська редакція тексту проводилась в 1863–1864 рр.): Перша книга – Євангеліє; друга книга - Діяння и Послання Св. Апостолів, Апокаліпсис.

В рукописний фонд академічної бібліотеки надійшов тільки автограф перекладу Псалтиря, переданий перекладачем на тимчасове зберігання. Наприкінці XIX ст. надійшли інші різночасові автографи перекладів книг Нового Завіту: Євангелія 1860 р. (текст першої авторської редакції в чорновому перекладі, який був відправлений до Академії онуком перекладача в 1900 р.) із зошитом правок до тексту 1862 р.; Діяння Св. Апостолів 1862 р. (рукопис було знайдено у Другому відділенні Академії, і, ймовірно, саме його було повернуто з Св. Синоду до

Імператорської Академії наук); Апокаліпсис 1864 р. (який перекладачем був посланий на рецензію І. Срезневському) [38, с. 19–22, 37–38, 39–40, 54–55].

У 1905 р. саме переклад П. Морачевського було взято за основу при підготовці до академічного видання Євангелія українською мовою, оскільки, за дослідженням П. Житецького, він значно більше відповідає вимогам науки та життєвої практики, ніж переклади П. Куліша та М. Лободовського [7, с. 39–40]. Академічне видання четвероевангелія українською мовою публікувалося під назвою «Господа нашого Ісуса Христа Святе Євангеліє» паралельно з церковнослов'янським текстом за Євангеліями протягом 1906–1911 рр.

15 квітня 1861 р. Пилип Семенович овдовів, а згодом після смерті дружини, оселився у Шнаківці. Маєток, де він мешкав, знаходився в південно-східній частині села. Відтоді й до сьогодення урочище називається «Морачевщина». За архівними даними, Морачевському в 1878 р. біля будинку належало 157 десятин землі [20, с. 11]. Проживав він із дочкою Анастасією Пилипівною Кобеляцькою та онуками, матеріально піклуючись про них після смерті зятя. З цієї причини (як засвідчує його лист до І. Срезневського від 1 серпня 1874 р., с. Шнаківка), у 1874 р. П. Морачевський намагався продати своє авторське право на зроблені ним переклади Святого Письма, але безуспішно [36, арк. 28–29].

Упокоївся Пилип Морачевський в віці 73-х років 17 (29) квітня 1879 р. в селі Шняківці поблизу Ніжина. За заслуги перед храмом і громадою села його поховали на церковному подвір'ї сільської Церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці як головного фундатора і будівничого храму.

П. Морачевський помер вже після Емського указу в самий розпал українофобства. Як українофіл-громадivecь ніяк себе не проявив. Відійшов від активного життя в літературі, й знаходився у 1870-х роках поза контекстом реальної політики. На думку І. Гирича – історика, фахівця з проблем історії культури та політичної думки, Морачевський був легалістом і роялістом до царської російської влади, і як кожний чиновник, українець за походженням, змушений був сполучати в собі дві лояльності: офіційну російську, й неофіційну українську. Культурництво ж було одним з головних характерних рис українофільського етапу визвольного руху 1860-х–1890-х рр.

Отже, хоч культурництво П. Морачевського не було політичним, сам факт розгляду неофіційної мови імперії, як мови Біблії виводило внутрішньо культурне питання в розряд зов-

нішньої політичної проблеми. Якщо українці змогли на рівні філології вдало здійснити пристосування біблійних текстів до тогочасних культурних мовно-лінгвістичних потреб, то й будь-яке інше культурне питання можна буде розв'язати за допомогою літературної української мови. Отже під проблему політичної окремішності підводилася потужна культурна база. І творцем цієї бази був Пилип Морачевський. Його праця стала тим елементом, наріжним каменем, з якого політичне культурництво вибудовувалося вже після відходу Пилипа Морачевського у вічність.

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Типогр. Семена Селивановского, 1822. – Ч. 1–4. – 180 с.

2. Галас Б. З історії українсько-російського словника Пилипа Морачевського / Б. Галас // Волинь-Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – № 10. – С. 66–73.

3. Галузенко Ф. На Україну / Филимон Галузенко [Ф. Марачевський] // Основа. – 1861. – № 1, січ. – С. 91–93.

4. Галузенко Хв. Чумаки, або смутні часи України : поема у 6-х піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилімоном Галузенком / Хвилімон Галузенко. – Чернігов : Тип. Ильинскаго монастыря, 1864 г., б. д. – 142 с.

5. Гнатенко Л. А. Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами та списками у книгозбірницях Росії та України / Л. А. Гнатенко, Т. І. Котенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 154–177.

6. Жаркевич Н. М. Кульжинський Іван Григорович / Н. М. Жаркевич, І. М. Лисенко // Укр. літ. енцикл.: в 5 т. – Київ : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 99.

7. Житецький П. И. О переводах Евангелия на малорусский язык / П. И. Житецький. – СПб., 1906. – 65 с.

8. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева : (из времени учреждения на Вольни и Подолии, после восстания 1831 г., рус. школ, взамен польск.) // Киев. старина. – Киев, 1887. – Т. 17, февр. – С. 285–312; – Март. – С. 439–468; – Апрель. – С. 649–666; – Май. – С. 52–72.

9. Извлечение из протоколов Второго Отделения Императорской Академии Наук за август 1853 года // ИОРЯС. – СПб., 1853. – Т. 2. – С. 269–272.

10. Извлечение из протоколов Второго Отделения Императорской Академии Наук за сентябрь 1853 года // Там само. – С. 305–320.

11. Из харьковской литературной старины : Морачевский Ф. И. / от редактора // Южный край. – Харьков, 1899. – 11(23) июня. – С. 2–3. – Примірник газети зберігається в ІР НБУВ, ф. 2, № 3115.

12. ІЛ. – Ф. 99, од. зб. 99.

13. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 370, 12 арк.

14. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 640, 33 арк. – Опубл. [41, с. 44–69, дод. 2 а.].

15. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 691, 117+144 арк.

16. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 3124. – Арк. 2 зв.–3 зв. – Опубл. [35, с. 475–476].

17. ІР НБУВ. – Ф. 3. – № № 7186–7188. – С. 88–89, С. 78–79, С. 90–91 – Опубл. [40, 77–81, дод. 10].

18. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

19. Каменец-Подольская гимназия : ист. записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833–1883) : в 2-х ч. с прилож. / сост. И. Михалевич. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского Губ. Правления, 1883. – 105 с., прилож.

20. Кичко А. І. Село моє, гордість моя : іст.-краєзнав. нарис про село Шняківку Ніжин. р-ну Чернігів. обл. / А. І. Кичко. – Чернігів : Ред.-вид. від. обл. комітету інформації, 1997. – 44 с.

21. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову (з портретом П. Морачевського) / Михайло Комаров. – Одеса : Друк. «Южно-Рус. Об-ва Печатного Дѣла», 1913. – 35 с.

22. Кониский, Г. История Русов или Малой России / Г. Кониский. – М.: Унив. тип., 1846. – 261 с.

23. Кулжинский И. Некоторые замечания касательно истории и характера малорусской поэзии / И. Кулжинский // Укр. журнал. – Харьков, 1825. – Ч. 5, № 1. – С. 43–54; № 2. – С. 89–101; № 3. – С. 178–187.

24. Малюк М. Пилип Морачевський. Спроба портрета на тлі заборон українського слова / М. Малюк // Неопалима купина. – 1993. – № 1. – С. 55–74.

25. Малюк М. Те саме // Малюк М. Непригріті славою. – Київ : Неопалима купина, 2006. – С. 3–32.

26. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М. : Тип. Августа Семена, при Имп. Медико-Хирург. Акад., 1842. – Т. 2. – 673 с.

27. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / Алексей Миллер. – СПб., 2000. – 260 с.

28. Морачевский Ф. Великому цареві нашому / Ф. Морачевский // Киев. губ. ведомості. – 1854. – № 35, 28 авч. – С. 233–234.

29. Морачевский Ф. Вечер (Элегия) / Ф. Морачевский // Укр. журнал. – Харьков, 1825. – Ч. 8, № 23–24. – С. 361–363.

30. Морачевский Ф. До чумака, або война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках / Ф. Морачевського. – Киев : Унив. тип., 1855–1856. – Кн. 1–5.

31. Морачевский, Ф. На переход второй Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии / Ф. Морачевский // Рус. инвалид. – 1854. – № 75, 1 апр. – С. 1.

32. Морачевский Ф. Первое мая. Монастырь. Дорога / Филипп Морачевский // Укр. альманах. – Харьков, 1831. – Кн. 1. – С. 66–61; С. 111–113; С. 114.

33. Морачевский Ф. Сооружение и освящение церкви в деревне Шнаковке / Ф. Морачевский // Чернигов. епархиальные изв. – 1875. – № 4. – Приложение, часть неофициальная от 15 февраля 1875 г. – С. 102–111.

34. Морачевський П. Твори / Пилип Морачевський ; упоряд. текстів, авт. передм. та доповн. прим. П. Хропка, Ф. Кейди. – Киев : Логос, 2001. – 337 с.

35. Науменко В. П. Ф. Морачевский и его литературная деятельность / В. П. Науменко // Киев. старина. – Т. 79. – Киев, 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; Декабрь. – С. 459–479.

36. ОР БАН. – Шифр 26.2.364.

37. От редакции // Основа. – 1861. – Май. – С. 77–78.

38. Охранная опись рукописного отделения Библиотеки Императорской Академии наук. – Т. 1 : Книги Священного писания : с прилож. 4-х табл. снимков / [сост. В. И. Срезневский]. – СПб., 1905. – 70 с., I–IV табл.

39. РГИА. – Ф. 775. – Оп. 1. – Дела № 188, 205, 395–404, 2962, 7811 и др.

40. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – 84 с.

41. Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський : (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника) / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Віддр. ПП Лисенко М. М., 2006. – 95 с.

42. Ситий І. М. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Гарновського / І. М. Ситий // Скарбниця укр. культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3–37.

43. Скальковский А. История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского : извлечено из собственного Запорожского архива / А. Скальковский. – Одесса, 1841. – Т. 1–3 (2-е изд. – Одесса, 1846).

44. СПФ АРАН. – Ф. 9. – Оп. 1. – Дело 132.
45. Стародуб А. До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року / А. Стародуб // Тези виступів учасників Всеукр. круглого столу «Сарбейські читання» (Київ, 30 січня 2003 р.). – Київ, 2003. – С. 63–65.
46. Стародуб А. Євангеліє та циркуляр [Електронний ресурс] : Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 р. / А. Стародуб // Високий Вал. – Чернігів, 4 вересня 2006. – <http://www.sian.ua.info/index>. – Назва з екрану.
47. Стебницький П. Очерк развития действующаго цензурнаго режима в отношении малорусской письменности / П. Стебницький // Об отмене стеснений малорусскаго печатнаго слова / Имп. Академия Наук. – СПб., 1905.
48. Толбин В. Ф. С. Морачевский / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Изд. 2-е, испр. и дополн. – СПб., 1881. – Отд. 1. – С. 290–291.
49. ЦДІАК України, Ф.707, оп. 7, спр.104. О рассмотрении составленной учителем Каменец - Подольской Гимназии Морачевским Истории Русской Словесности для употребления в учебных заведениях, 1841–1842 рр., 13 арк.
50. ЧІМ. – Шифри : Ал 737 (кн. I), Ал 733 (кн. II).
51. Шевелів Б. "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Б. Шевелів // За сто літ : матер. з громад. і літ. життя України XIX і початків XX ст. – Харків; Київ : Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 17–106.
52. Шендеровський В. Людина, яка зробила апостольську справу / В. Шендеровський // Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. – Київ, 2006. – Кн. 2. – С. 188–197.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ І АБРЕВІАТУР

- ИОРЯС АН – Известия отделения русского языка и словесности Академии наук;
 ИЛ – Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Відділ рукописних фондів і текстології);
 ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського;
 ОР БАН – Отдел рукописей Библиотеки Российской Академии наук;
 РГИА – Российский государственный исторический архив;
 СПФ АРАН – Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук;
 УРЕ АН УРСР – Українська радянська енциклопедія Академії Наук УРСР;
 ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ;
 ЧІМ – Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського.